

Федака Павло

ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ЕТНОГРАФІЧНОГО ВИВЧЕННЯ НАРОДНОГО БУДІВНИЦТВА ЗАКАРПАТТЯ

У працях українських, російських, угорських, австрійських та інших авторів другої половини XIX ст. поряд з розглядом історичних, соціально-економічних і політичних проблем Закарпаття порушуються й питання народної культури. У газетних і журнальних публікаціях та в окремих працях подано фрагментарні описи житла і господарських будівель, їх зовнішнього вигляду, внутрішнього обладнання та інтер'єру тощо, щоправда, більше під соціально-економічним кутом зору – як убогі і занедбані.

З праць цього періоду варто назвати статтю-нарис відомого закарпатського вченого-філолога і сходознавця Андрія Дешка «О Карпатской Руси»¹, монографію австрійського вченого Германа Бідермана «Угорські русини, їх місце проживання, заняття і їх історія»² (позначена тенденційним проурядовим підходом до культури русинів Закарпаття), статтю А. Трояновського «Русское племя в Венгрии»³, книжку Г. А. Де Воллана «Угорская Русь»⁴ та деякі інші.

Певну роль у розвитку етнографії відіграли місцеві видання цього періоду – газети «Світ», «Новий світ», «Карпат» і особливо журнал «Листок» (1883–1903), на сторінках якого друкувалися народознавчі статті Є. Фенцика, О. Митрака, А. Кралицького, Й. Рубія та інших закарпатських вчених, письменників і громадських діячів. Зі статей цього журналу, присвячених народному будівництву, слід виділити «Домики или избы угрорусских крестьян» О. Митрака⁵ та «Наши деревянные церкви» Й. Рубія⁶.

Варто згадати й діяльність заснованої у 1890 р. в Ужгороді філії Етнографічного товариства Угорщини, яке видавало журнал «Etnographia», хоча наукових статей про народне житло русинів Закарпаття ця інституція й не опублікувала, обмежившись збором відповідних матеріалів.

Цінний етнографічний матеріал зібрав у кінці XIX ст. священник, парох у селі Стройно Свалявської округи Юрій Жат-

кович, опублікувавши угорською мовою працю «Нарис угорських русинів» (1895), перекладену на українську мову і дещо в скороченому варіанті надруковану стараннями Володимира Гнатюка в «Етнографічному збірнику» за 1896 р.⁷

Визначну роль в етнографічному вивченні українців Закарпаття та пробудженні їх національної свідомості відіграли у кінці XIX – на початку XX ст. Іван Франко та Володимир Гнатюк. Їх аргументовані судження про етнокультурну єдність закарпатських і галицьких русинів спростували непоодинокі твердження угорських, польських та інших ідеологів про так звану етнографічну межу вздовж головного Карпатського хребта. Ілюстрацією сказаного є стаття В. Гнатюка «Дещо про Русь Угорську»⁸.

З кінця XIX ст. цікаві етнографічні матеріали, зрідка і про житло селян, друкуються в газетах «Наука» та додаткові до неї «Село», «Неділя», «Kelet» та деяких інших, хоча матеріали наукового характеру на їх сторінках з'являлися нечасто.

З більших етнографічних праць цього періоду слід назвати книжку угорського дослідника Ореста Сабо «Про угорських русинів»⁹, в одному з розділів якої подано і деякі дані про житло та інтер'єр. Щоправда, як зізнався у вступі сам автор, монографію укладено за роботами трьох учених – Ю. Жатковича, Т. Легоцького, І. Семана, тобто компілятивний її характер очевидний.

У цей же час з'являються окремі праці російських та білоруських дослідників. Зокрема, В. І. Пономарьов відзначив убогість зовнішнього і внутрішнього вигляду селянської хати закарпатців¹⁰, це ж помітив Максим Богданович, посилаючись на матеріали Василевського, Звездіча, Егана¹¹.

З включенням Закарпаття до складу Чехословацької республіки (1919–1939) значно пожвавилась наукова і культурна праця. Чеська влада, порівняно з попередньою, угорською, була демократичнішою і, якщо не завжди сприяла, то, принаймні, не перешкоджала розвитку краєзнавчих, у тому числі етнографічних досліджень. Хоча в цей час спеціальних узагальнюючих наукових праць, присвячених дослідженню народного житла Закарпаття, і не з'явилося, окремі статті та розділи в монографіях чеських і українських вчених заслуговують на увагу.

Поштовхом до збору, систематизації та аналізу етнографічних матеріалів стало створення у цей час крайового товариства «Просвіта», Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, а також музеїв – товариства «Просвіта» і земського в Ужгороді, історичного імені Т. Легоцького та етнографічного в Мукачеві, краєзнавчого в Рахові та заснування у 1934 році. Етнографічного товариства Підкарпатської Русі, яке розробляло спеціальні питальники (в тому числі і по житлу) і повело цілеспрямовану народознавчу роботу по усьому краю. Зібраний у цей період матеріал становить уже науковий інтерес.

Ґрунтовні праці, базовані на поважних архівних та історичних джерелах, про давнє, домадлярське заселення території Закарпаття русинами, заснування руських сіл, історію будівництва церков краю тощо подав у кількох річниках «Наукового збірника товариства «Просвіта» в Ужгороді» відомий закарпатоукраїнський історик Василь Гаджега (зібрані матеріали стосуються Марамороського, Ужанського, Угочанського і Земплінського комітетів)¹².

Важливу роль у вивченні матеріальної і духовної культури Закарпаття відіграв краєзнавчий журнал «Підкарпатська Русь» (1923–1936), редакторами якого у різний час були такі відомі вчені, як Іван Панькевич, Павло Яцко, Августин Штефан, Василь Гаджега. Частина матеріалів цього часопису присвячена історії виникнення, зовнішньому описові, соціально-економічній та етнографічній характеристиці сіл Ужок¹³, Перечин¹⁴, Ясіня¹⁵, Тур'я Ремета¹⁶, Черногорова¹⁷, Тур'я Поляна¹⁸, Вишне Студене¹⁹. Деякі статті присвячено характеристиці сільських будівель, зокрема В. Залозецького про дерев'яні церкви Закарпаття²⁰, В. Гнатюка про духовну і матеріальну (в тому числі житло) культуру гуцулів²¹, І. Панькевича про водяні млини на Закарпатті²². Дуже докладний опис гуцульської хати 1865 року в селі Кваси Рахівської округи подав у журналі Михайло Обідний²³.

Чимало етнографічних матеріалів, особливо щодо заснування сіл та походження їх назв, було подано у популярному журналі «Наш рідний край» (1922–1938); редагованому педагогом і письменником Олександром Маркушем²⁴, також – у журналі «Пчілка»²⁵ (редактори Августин Волошин, Павло Кукуруза), а окремі –

у часописі «Наша земля» (редактор В. Гренджа-Донський)²⁶ та ін.

Цінність вказаних видань ще й у тому, що в них поміщено сотні фотографій з народного життя і побуту закарпатців, серед них – фото традиційних житлових і господарських будівель.

З чехословацьких авторів цього періоду слід відзначити праці Амалії Кожмінової, Карела Хотека, Яна Гусека та деяких інших.

У книзі А. Кожмінової «Podkarpatska Rus» подано опис окремих ділянок культури і побуту селян Закарпаття, зокрема Ужанщини, у тому числі певне місце відведено характеристиці зовнішнього вигляду верховинського села, житла і господарських будівель²⁷. Однак, найбільшим здобутком цієї праці слід вважати фотографії з різних галузей народної культури, у тому числі житлових і господарських будівель.

Цікаві дані про поселення і житло українців Ужанської долини (того ж району, який досліджувала А. Кожмінова) міститься у книзі Яна Гусека *Narodopisna hranice mezi Slovaky a Karpatorusy*²⁸. Визначивши залежність планів поселень виключно від рельєфу місцевості і окресливши їх два типи (у долинах – вуличний, у горах – розкиданий), автор провів етнічну межу між словаками і українцями по річці Уж, проігнорувавши цим важливий історико-етнічний факт: русини (українці) проживали (і до цих пір проживають) і на захід від Ужа, утворюючи між Ужом і Попрадом (колишні Ужанський, Земплінський, Шариський і Спіський комітати) етнографічну групу лемків. Отже, порівнюючи русинів з русинами, Я. Гусек і не зміг побачити різниці в народному будівництві українців Закарпаття і словаків.

Спробу дати узагальнену характеристику сільських поселень, садиб і житла краю зробив відомий чеський етнолог Карел Хотек. У статті про поселення, садиби і житла на терені Чехословаччини дослідник поділив Закарпаття на три географічні зони (низовина, передгір'я, верховина), відповідно до яких розглянув особливості поселень: у долинах поширені рядові, у передгір'ї – розсіяні, у горах – ланцюгові або вільно розкидані²⁹. Дана характеристика не дає повного уявлення про форми закарпатських поселень, крім цього, по-

вністю проігнорована роль етнічних та соціально-економічних факторів.

Про важкі житлові умови закарпатських селян з коротким описом зовнішнього і внутрішнього вигляду хат йде мова в лекції В. Сладека «Економические условия Подкарпатской Руси»³⁰. Фрагментарні дані без вказівки на конкретну місцевість про забудову поселень, їх зовнішній вигляд, будівельні матеріали тощо подані у книзі Карела Матоушека «Podkarpatska Rus»³¹ та ряді інших праць чехословацьких авторів.

Великий інтерес до матеріальної культури Підкарпатської Русі – Закарпатської України у 20–30-і роки проявили українські дослідники. Хоча спеціальних робіт, присвячених народному житлу краю, у цей час не з'явилося, в історичних та етнографічних працях знаходимо окремі цікаві моменти щодо сільських поселень та будівель селянського двору.

Розглядові садиб і жител гірських етнографічних груп українців Карпат (гуцулів, бойків, лемків) присвячені праці визначного українського етнографа Федора Вовка та визначного українського архітектора й мистецтвознавця Володимира Січинського.

Ф. Вовк у монографії «Студії з української етнографії та антропології»¹ (вийшла посмертно) зробив опис гуцульської гражди, садиб бойків і лемків (так званих довгих хат), хоча важко погодитися з твердженням вченого про те, що довгі хати лемків і бойків розвинулися під впливом німецького будівництва безпосередньо від словаків; помилковим є і твердження про те, що в Угорській Русі хат із сходоподібним солом'яним покриттям немає³².

У статті В. Січинського «Етрусський дім і гуцульський оседок» докладно описано гуцульську садибу-гражду та відзначено її дивовижну схожість з етруським домом³³. Характеристиці народного житла карпатських етнографічних груп (гуцулів, бойків, лемків) присвячено один з розділів книжки цього ж автора про дерев'яне будівництво в регіоні Карпат³⁴. Тут кваліфіковано розглянуто типи і варіанти садиб, конструктивні прийоми і техніку будівництва, планування та інтер'єр хат, проведено паралелі з народним будівництвом інших регіонів України тощо. Зібраний автором матеріал відноситься в основному до сіл північного схилу Карпат (галицької частини), хоча знаходимо й окремі дані щодо гірських поселень Закарпаття.

У праці відомого українського історика Олександра Мицюка «Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі» деяке місце відведено розглядові питання про заселення, виникнення сільських поселень Закарпаття і коротко охарактеризовано їх типи³⁵. Автор виділив три типи поселень: багатвуличні компактні села на рівнині і в широких долинах; однуличні села у вузьких долинах передгірної і верховинської смуги, хутори у гірській місцевості. Така класифікація є неповною, окрім цього у ній допущено неточності: другий тип є, по суті, ланцюговим поселенням, обумовленим у значній мірі рельєфом місцевості, а перший, правильніше назвати, вуличним з кількома варіантами.

У статті М. Дольницького «Міста Підкарпатської Русі» визначено всього два планувальних типи сільських поселень – поздовжно-вуличний і скупчений³⁶. Зрозуміло, що така класифікація є далеко неповною.

Рукописна праця Л. Манжули «Сільські оселі Карпатської України» на основі фактологічного матеріалу в основному правильно виділяє типи планування сільських поселень Закарпаття (розкиданий, однуличний, ланцюговий, скупчений)³⁷, хоча формотворчі чинники того чи іншого села подаються іноді помилково. Наприклад, вуличний тип поселення є результатом не вирубування лісу, як вважає автор, а наслідком економічних причин та урядових заходів, а також етно-культурних впливів.

Фрагментарні дані про житло долинян і верховинців поміщені у книзі Григорія Купчанка «Наша Родина», зокрема, автор пише про матеріал, з якого зводяться хати, про їх планування, внутрішнє обладнання та інтер'єр³⁸.

Спад наукової та культурно-освітньої діяльності на Закарпатті з середини березня 1939 року був зумовлений загарбанням Карпатської України Угорщиною, а через кілька місяців – початком Другої світової війни. Всі українські інституції були ліквідовані. І все ж, говорити про повний занепад наукового і культурного життя на Закарпатті у першій половині 40-х років ХХ ст. не доводиться. У січні 1941 року в Ужгороді створюється Підкарпатське об'єднання наук, яке видавало двотижневик «Літературна неділя» (1941–1944), науко-

вий журнал «Зоря-Найпа» (1941–1943), «Великий сільськогосподарський календар» (1940–1943), – у них друкувалися й етнографічні матеріали, хоча питанням житла спеціальні розвідки присвячені не були. Публікувалися етнографічні статті і в окремих газетах (наприклад, у газетах «Русское слово» і «Русская правда» – Ф. Потушняк і П. Лінтура). Саме в останній видруковано цікаву, хоча й без вказівки на конкретну місцевість, статтю Федора Потушняка про звичаї й обряди при будівництві народного житла Закарпаття³⁹.

Значний інтерес дослідників до народної культури Закарпатської України проявився після возз'єднання її з матір'ю-Україною (1945 р.). Сюди приїжджають експедиції вчених з Києва, Львова, Москви, Ленінграда, наслідком яких стала серія народознавчих публікацій, в тому числі і про народне будівництво краю. Праці дослідників повоєнного часу відзначаються досить високим загальнотеоретичним і методичним рівнем, глибиною аналізу та узагальнень. У них житлові і господарські будівлі українців Закарпаття розглядаються як самотня, але єдина галузка селянського будівництва України. Щоправда, так званий марксистський підхід до вивчення народної культури, коли вплив соціально-економічних факторів на всі зміни і її розвиток вважався вирішальним, применшує значення цих праць, адже окремі явища народної культури були залежні, насамперед, від впливу природних умов та етнічних традицій.

Свій внесок у дослідження народного будівництва українців Закарпаття зробив радянський етнограф І. Ф. Симоненко⁴⁰. Він у перші роки радянської влади на Закарпатті зібрав певний польовий матеріал і на його основі зробив спробу визначити планувальні типи поселень і садіб, ареали їх поширення, подав свою класифікацію житлових будівель і еволюцію духової печі. Ним також фіксувалися зміни, які відбувалися в народному житлі у перше десятиріччя радянської влади. Разом з цим, слід відзначити недостатню повноту охоплення дослідником різних районів і явищ народного будівництва Закарпаття, деяку фрагментарність робіт і поспішність у висновках. Це обумовлено, очевидно, тим, що автор користувався переважно літературними джерелами і польовими матеріалами, яких йому часто не вистача-

ло, оскільки поза вивченням залишилося значне число поселень краю. Крім того, дослідження таких проблем, як розвиток традиційних поселень і садіб, тільки на основі польових матеріалів дає неповне, а іноді й неправильне розуміння самого процесу їх історичного розвитку.

Цінні дані та цікаві наукові висновки про народне житло українців Закарпаття знаходимо у працях етнографа Г. Ю. Стельмаха. У матеріалі про етнографічно-фольклорну експедицію 1946 року на Закарпаття дослідником зафіксовано ряд особливостей хатніх і господарських будівель: високі дахи, двоярусні обороги, пірамідальне закінчення верху окремих будівель, утворення комори шляхом забудови навісів позаду хати тощо⁴¹. У його ж статті про етнографічне районування України розглядаються й окремі питання народного житла етнографічних груп українців Карпат: вказується на побутування давнього житла з коморою, розміщеною позаду хати, варіанту так званого однобічного житла, в якому по один бік сіней розташовані хата та комора, наявність галереї в житлі і занесення її з Карпат у місця пізнішої колонізації України, побутування дворів з розміщенням будівель кількох сімей в одному дворі (цей двір властивий районам поширення патрономії на Закарпатті)⁴². Разом з тим тут неправомірно ототожнюється із замкнутим двором тип забудови у бойків і лемків, коли всі будівлі розміщені в одну лінію під спільним дахом (так звані довгі хати). У статті цього ж автора «Деякі питання вивчення народного житла на Україні XIX–XX ст.» містяться деякі цікаві думки про виникнення у західних областях України, у тому числі і на Закарпатті, комори шляхом забудови галереї, хоча нічим не аргументовано твердження, що в селах Закарпаття поширене однобічне житло (хата+хата+сіни) з входом з головного фасаду⁴³. Цей тип є результатом еволюції, коли комора з часом перетворювалась у житлову камеру, і до традиційних типів народного житла Закарпаття не належить. У книжці Г. Стельмаха «Історичний розвиток сільських поселень на Україні» незначне місце відведено характеристиці поселень Закарпаття, на яких позначився вплив пережитків патрономії.⁴⁴

У книзі П. Г. Юрченка «Дерев'яне зодчество України» певне місце відведено

характеристиці народного житла карпатських етнофафічних груп (гуцулів, бойків, лемків), розглядаються прикметні риси архітектури житла, конструктивні особливості тощо⁴⁵.

Українсько-угорським культурним зв'язкам (за матеріалами назв народного житла Закарпаття) присвячена стаття П. Лизанця, в якій автор, досліджуючи багату будівельну термінологію українців краю, робить висновок про вплив будівельної культури закарпатців на будівельну культуру угорців, на що вказує наявність в угорській мові слів-слов'янізмів, у тому числі українізмів, частина з яких зафіксована в угорських писемних пам'ятках з XI\—X\ ст.; у свою чергу, окремі назви, зв'язані з будівництвом глиняних і кам'яних хат, українці Закарпаття запозичили в угорців⁴⁶.

Спробу проаналізувати спільні і відмінні риси в народному житлі українських карпатських етнофафічних груп зробила у своїй статті Н. М. Граціанська⁴⁷, хоча для вагомих висновків і узагальнень їй явно бракувало фактологічного польового матеріалу та архівних джерел.

Фрагментарні дані про інтер'єр народного житла українців Закарпаття подано у праці В. А. Маланчук «Інтер'єр українського народного житла»⁴⁸.

Окремі відомості про сільські населені пункти Закарпаття середини ХХ ст., їх зовнішній вигляд, типи поселень залежно від природних умов подано у книзі В. А. Анучина «География Советского Закарпатья»⁴⁹.

Кілька праць присвятив окремим питанням народного будівництва Українських Карпат Юрій Гошко⁵⁰. Під його керівництвом та за безпосередньою участю підготовлено узагальнюючі монографії «Бойківщина»⁵¹, «Гуцульщина»⁵², «Лемківщина»⁵³, (остання – більше стараннями професора Степана Павлюка), які мають відповідні розділи про народне будівництво цих етнографічних груп, та «Народна архітектура Українських Карпат ХУ–ХХ ст.»⁵⁴. Остання монографія, авторами якої є Ю. Гошко, І. Могитич, П. Федака і Т. Кіщук, стала своєрідним підсумком вивчення цієї галузі матеріальної культури у рамках міжнародної комісії з дослідження народної культури Карпат і Балкан (МККБ). Крім житлових і господарських, у книзі розглянуто

особливості полонинських, промислових і громадських будівель. На жаль, у праці використано мало фактичного матеріалу із закарпатської частини Українських Карпат (так само, як і в двох попередніх). Крім цього, нечітка визначеність методичних засад написання роботи (еклектика історико-етнофафічного та архітектурного підходів) та окремі поспішні висновки щодо типології житла вимагають переосмислення і суттєвого доповнення цієї, у цілому поважної, праці.

Розглядові сільських поселень і садиби в Українських Карпатах ХІХ –поч. ХХ ст. присвятив своє дослідження і Роман Сілецький⁵⁵, а сільського житла Українських Карпат радянського періоду – Тарас Процев'ят⁵⁶.

Характеристика окремих житлових і господарських будівель, перевезених у музеї народної архітектури і побуту, міститься у путівниках: «Закарпатський музей народної архітектури і побуту» (три видання)⁵⁷, «Музей народної архітектури та побуту у Львові»⁵⁸, книжках про етнографічні музеї України З. С. Гудченко⁵⁹, В. Г. Шмельова⁶⁰, Г. А. Скрипник⁶¹.

Полонинське будівництво гуцулів розглянуто у працях Яна Подола-ка⁶², Івана Могитича⁶³, а всіх етнографічних груп Українських Карпат – у капітальній монографії Михайла Тиводара⁶⁴.

Серію наукових статей, присвячених дослідженню традиційних сільських поселень, житлових і господарських будівель українців Закарпаття, опублікував упродовж останнього тридцятиріччя у наукових журналах і збірниках автор цієї монографії⁶⁵. Ці праці, базовані на великому фактичному матеріалі і архівних джерелах, на нинішній день є найповнішими з-поміж усіх досі опублікованих досліджень.

Питання народного житла Закарпаття в архітектурно-художньому плані розглядалися у працях українських архітекторів та мистецтвознавців В. П. Са-мойловича⁶⁶, З. О. Петрової⁶⁷, Т. І. Макушенка⁶⁸, Г. Н. Логвина⁶⁹. У дослідженнях порушено такі питання: планування традиційних і сучасних хат, принципи їх архітектурного вирішення, конструкції і декоративно-художнє оздоблення стін, декоративно-художнє оформлення інтер'єру тощо. Текстова частина робіт ілюстрована фотографіями, замальовками, схематичними планами жител. Незважаючи на сумлінну

працю згаданих вчених, слід відзначити, що вони не змогли подолати стару хворобу архітекторів і мистецтвознавців – подавати не типові, а найдосконаліші, найкращі з художнього боку зразки будівель, від чого у свій час застерігав ще визначний український вчений–архітектор і мистецтвознавець Володимир Січинський⁷⁰.

Статті Н. Гроздової⁷¹, Н. Граціанської⁷², Т. Філімонової⁷³, в яких розглядаються питання матеріальної (в тому числі житла) і духовної культури національних меншин Закарпаття (угорців, словаків і німців), становлять наукову вартість як фактичний матеріал для порівнянь. Порівняльний матеріал міститься і в роботі В. І. Драгуна, присвяченій дослідженню народного житла угорців Закарпаття⁷⁴.

Як порівняльний матеріал використано також праці українських етнологів Архипа Данилюка⁷⁵, Павла Жолтовського⁷⁶, Миколи Приходька⁷⁷, Тамари Косміної⁷⁸, Георгія Кожолянка⁷⁹ та інших про народне будівництво різних регіонів України, а також працю В. Шухевича «Гуцульщина».

Цінний порівняльний матеріал міститься у працях етнологів про народне житло східних слов'ян, зокрема росіян і білорусів. Повну і всебічну характеристику селянських будівель росіян, українців і білорусів дано у фундаментальній праці О. Е. Бломквіст⁸¹, яка до нинішнього дня є науковим зразком для етнологів при вивченні народного житла. З праць білоруських етнологів як порівняльний матеріал використано колективну монографію про білоруське народне житло⁸², дослідження В. С. Гуркова⁸³, Л. А. Молчанової⁸⁴ та інших.

Корисні для порівняння дані містяться в колективних монографіях про типи сільського житла в країнах Європи⁸⁵, про древнє житло народів Східної Європи⁸⁶, у працях чеських і словацьких дослідників Вацлава Менцла⁸⁷, Вацлава Фролеца⁸⁸, Яна Мяртана⁸⁹, Яна Ботіка⁹⁰, Яна Соучека⁹¹, Іржі Лангера⁹², Ярослава Вайдіша⁹³, російських Н. Граціанської⁹⁴, угорських–А. Філепа⁹⁵, польських – К. Мошинського⁹⁶, Р. Райнфуса⁹⁷, Є. Чайковського⁹⁸ та інших.

Слід особливо відзначити ґрунтовні дослідження народного житла українців Східної Словаччини відомого етолога, директора Музею українсько–руської культури у Свиднику (Словаччина) Мирослава Сополіги, які на основі зібраного

вченим великого фактичного матеріалу підтверджують генетичну спорідненість цієї ділянки народної культури українців Пряшівщини і Закарпаття та інших материних українських земель⁹⁹.

1. Дешко А. О Карпатской Руси // Киевлянин. – 1850. – Кн. III. – С. 19–31.

2. Bidermann H. Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte – Innsbruck, 1862. – Т. 1; 1867. – Т. 2.

3. Трояновский А. Русское племя в Венгрии // Современная летопись. – 1863. – №44. – С. 3–6.

4. Де-Воллан Г. Угорская Русь. – М., 1878.

5. Домики или избы угорусских // Листок. – 1889. – 15 мая. – С. 112, 113.

6. Рубій Й. Наши деревянные церкви // Листок. – 1900. – 1 апріля, 15 апріля, 1 мая, 15 мая, 1 июня.

7. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Руси // Етнографічний збірник. – 1896. Т. II. – С. 1–38; Жаткович Ю. Етнографіческий очерк угро-русих // Мазурок О. Юрій Жаткович як історик та етнограф. – Ужгород, 2001. – С. 163–246.

8. Гнатюк В. Дещо про Русь Угорську // Радикал (Львів). – 1895. – № 2. – С. 14–19; № 3. – С. 26–30.

9. Dr. Szabo O. A magyar oroszokrol (Ruthenek). – Budapest, 1913.

10. Пономарев В. Австро-Венгрия і еє славянские народы. – Баку, 1915.

11. Багдановіч М. Збор твору у двух томах. – Мінськ, 1968. Т. 2. – С. 250.

12. Гаджега В. Додатки к історії Русинів і руських церковей в Марамороши // Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді, річник I. – Ужгород, 1922. – С. 140–228; Гаджега В. Додатки к історії Русинів і руських церковей в Ужанській жупі // Наук. зб. т-ва «Просвіта», річник II. – Ужгород, 1923. – С. 1–64; річник III. – Ужгород, 1924. – С. 155–239; Гаджега В. Додатки к історії Русинів і руських церковей в жупі Угоча // Наук. зб. т-ва «Просвіта», річник IV. – Ужгород, 1925. – С. 117–176, річник V. – Ужгород, 1927. – С. 1–62; Гаджега В. Додатки до історії русинів і руських церковей в був. жупі Земплинській // Наук. зб. т-ва «Просвіта» в Ужгороді; річник VII–VIII. – Ужгород, 1931. – С. 1–167; річник IX. – Ужгород, 1935. – С. 17–182; річник XII. – Ужгород, 1937. – С. 37–83.

13. Касарда Й. Короткий опис села Ужка // Підкарпатська Русь. – 1924. – № 4. – С. 119–123.

14. Яцко П. Одки походить ім'я села Перечин // Підкарпатська Русь. – 1925. – № 4. – С. 49–51.
15. Фридтан Н. До історії основаня села Ясіня // Підкарпатська Русь. – 1927. – № 6. – С. 145–148; № 7. – С. 167–170.
16. Бачинський Л. Тур'я Ремета // Підкарпатська Русь. – 1927. – № 9. – С. 214, 215.
17. Леонович С. Село Черноглова під оглядом господарсько-суспільним // Підкарпатська Русь. – 1932. – № 1–3. – С. 10–21.
18. Мицюк О. Суспільно-господарський побут сіл Тур'я Ремета і Тур'я Поляна // Підкарпатська Русь. – 1932. – № 7–8. – С. 110–112.
19. Гордієнко Г. Село Вишне Студене // Підкарпатська Русь. – 1936. № 1. – С. 41–54.
20. Залозецький В. Найважливіші типи деревляних церков на Подкарпатской Русі // Підкарпатська Русь. – 1923. № 1. – С. 4–7.
21. Гнатюк В. Гуцули // Підкарпатська Русь. – 1923. – № 1. – С. 19–23; 1924. – № 2. – С. 43–50; 1924. – № 3. – С. 79–85; 1924. – № 4. – С. 110–114.
22. Панькевич І. Водяні млини на Підкарпатській Русі // Підкарпатська Русь. – 1934. – № 3, – С. 66–70.
23. Обідний М. Старі гуцульські хати в селі Квасах // Підкарпатська Русь. – Річник XII–XIII. – 1936. – С. 54–58.
24. Наш рідний край: новинка для шкільної молодіж. – Тячів, 1922–1938.
25. Пчілка: місячник для молоді і народу. – Ужгород, 1922–1929.
26. Наша Земля. – Ужгород, 1927–1928.
27. Kozminova A. Podkarpatska Rus. – Praha, 1922.
28. Husek J. Narodopisna hranice mezi Slovaky a Karpatorusy. – Bratislava, 1925.
29. Chotek K. Osidleni // Ceskoslovenska vlastiveda. Rada II. Narodopis. – Praha, 1936. – С. 185–206.
30. Восемь лекций о Подкарпатской Русі (перевод Д. Н. Вергуна). – Прага, 1925. – С. 62.
31. Matousek K. Podkarpatska Rus. – Praha, 1924. – С. 219–223.
32. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1927. – С. 89–92.
33. Січинський В. Етрусський дім і гуцульський оседок. Окремий відбиток. – Прага, 1930. – С. 1–15.
34. Sicynskyj V. Drevene stavby v Karpatske oblasti. – Praha, 1940. – С. 48–79.
35. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1936. Т. I. – С. 123–124, 130. Т. II. – Прага, 1938. – С. 206–207.
36. Дольницький М. Міста Підкарпатської Русі. Окремий відбиток з книги «Підкарпатська Русь» – Прага, без року.
37. Манжула Л. Сільські оселі Карпатської України // Центральний державний архів Жовтневої революції, ар. 12, арх. 101, оп. 2.
38. Купчанко Г. Наша Родина. – Нью-Йорк; Берлін, 1924. – С. 222–224.
39. Потушняк Ф. Постройка дома в народном вировании // Русская правда. – 1940. – 4 августа, 6 августа.
40. Симоненко И. Быт населения Закарпатской области // Советская этнография. – 1948. – № 1. – С. 63–89; Симоненко И. Колхозное строительство в Закарпатской области // Советская этнография. – 1949. – № 4. – С. 42–54; Симоненко И. Об историко-этнографических районах в Закарпатье // Советская этнография. – 1958. – № 4. – С. 38–52; Симоненко І. Поселення, садиби та житло на Закарпатті // Матеріали з етнографії та художнього промислу, – К., 1956. – С. 60–109; Симоненко І. Соціалістичні перетворення в побуті трудящих села Нересниці Закарпатської області. – К., 1957.
41. Стельмах Г. Етнографічно-фольклорна експедиція 1946 року в Закарпаття // Мистецтво. Фольклор. Етнографія: Наукові записки. – К., 1947. Т. I–II. – С. 302–303.
42. Стельмах Г. Етнографічне районування України кінця XIX – поч. XX ст. // Українська етнографія: Наукові записки Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. – К., 1958. – Т. IV. – С. 107–110.
43. Стельмах Г. Деякі питання вивчення народного житла на Україні XIX–XX ст. // Українська етнографія. – К., 1958. – Т. IV. – С. 49–52.
44. Стельмах Г. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. – К., 1964. – С. 51–55.
45. Юрченко П. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XX ст.). – К., 1949. – С. 12–17.
46. Лизанець П. Українсько-угорські культурні взаємини (на матеріалах назв народного житла Закарпаття) // Народна творчість та етнографія. – 1967. – № 4. – С. 77–79.
47. Грацианская Н. К типологии традиционного народного жилища в Украинских Карпатах в XIX – начале XX веков // Советская этнография. – 1973. – № 1. – С. 25–37.

48. Маланчук В. Інтер'єр українського народного житла. – К., 1973.
49. Ануцин В. География Советского Закарпатья. – М., 1956.
50. Гошко Ю. Народное зодчество в Украинских Карпатах // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 111–145; Гошко Ю. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут. – К., 1976. – С. 145 та ін.
51. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1983. – С. 159–173.
52. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1987. – С. 163–188.
53. Лемківщина: Історико-етнологічне дослідження: У 2 т. – Л., 1999. – Т. 1; – 2002. – Т. 2.
54. Гошко Ю. Кіщук Т., Могитич І., Федака П. Народна архітектура Українських Карпат. – К., 1987.
55. Силецкий Р. Сельское поселение и усадьба в Украинских Карпатах XIX – начала XX в.: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – Минск, 1990.
56. Процевят Т. Сельское жилище Украинских Карпат советского периода: автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук. – М., 1990.
57. Закарпатський музей народної архітектури і побуту: Путівник. – Ужгород, 1971; Закарпатський музей народної архітектури і быта. – Ужгород, 1981; Закарпатський музей народної архітектури і побуту. – Ужгород, 1986.
58. Музей народної архітектури та побуту у Львові. – Л., 1980. Музей народної архітектури та побуту у Львові. – Л., 1988.
59. Гудченко З. Музей народної архітектури України. – К., 1981. – С. 89–104.
60. Шмелёв В. Музеи под открытым небом. – К., 1983.
61. Скрипник Г. Етнографічні музеї України. – К., 1989.
62. Podolak J. Poloninske gospodarstvo huculow v Ukrajinskyh Karpatoch // Slovensky narodopis. – 1966. – С. 2.
63. Могытыч И. Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 29–37; Могытыч И. Планировка гуцульских высокогорных скотоводческих поселений // Архитектурное наследие. – 1976. – № 25. – С. 105–109.
64. Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. – Ужгород, 1996. – С. 189–332.
65. Федака П. Зміни в народному житлі колгоспного селянства Закарпаття (50–60-і роки) // Народна творчість та етнографія (далі НТЕ). – 1978. – № 5. – С. 22–27; Федака П. Типи і варіанти народного житла Закарпаття (XIX – початок XX ст.) // НТЕ. – 1981. – № 2. – С. 69–72; Федака П. Типи двору на Закарпатті (друга половина XIX – початок XX ст.) // НТЕ. – 1983. – № 2. – С. 35–41; Федака П. Внутрішнє планування та інтер'єр народного житла Закарпаття (друга половина XIX – початок XX ст.) // НТЕ. – 1985. – № 5. – С. 32–39; Федака П. Залежність між формами сім'ї і народного житла в Українських Карпатах (друга половина XIX – початок XX ст.) // НТЕ. – 1987. – С. 18–24; Федака П. З історії виникнення і розвитку сільських поселень Закарпаття // НТЕ. – 1989. – № 1. – С. 29–36; Федака П. Особливості форм сільських поселень Закарпаття (XIX–XX ст.) // НТЕ. – 1991. – № 6. – С. 3–11; Федака П. Гуцульська гражда як релікт українського народного житлового будівництва // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С. 173–176; Федака П. Деякі питання розвитку сільських поселень, типів і форм двору гуцулів Закарпаття XIX–XX ст. // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею (далі НЗЗКМ). – Ужгород, 1995. – Вип. I. – С. 71–100; Федака П. Господарські будівлі селянської садиби українців Закарпаття другої половини XIX – початку XX століть // НЗЗКМ. – Ужгород, 1996. – Вип. II. – С. 144–158; Федака П. Будівельні матеріали, техніка будівництва, конструктивні прийоми в народному житлі Закарпаття XIX – початку XX століть // НЗЗКМ. – Ужгород, 1998. – Вип. III. – С. 76–101. Федака П. Садиби, типи двору, форми його забудови в українців Закарпаття у XIX – на початку XX століть // НЗЗКМ. – Ужгород, 2002. – випуск V. – С. 110–150; Федака П. Народне житло українців Закарпаття XVIII–XX століть. – Ужгород: Гражда, 2005; Федака П. Словацько-українські взаємини в народному житті Закарпаття // Наук. зб. музею української культури у Свиднику. – Братіслава–Пряшів–Свидник, 2007. – Т. 24. – С. 318–323 та ін.
66. Самойлович В. Народна творчість в архітектурі сільського житла. // – К., 1961; Самойлович В. Українське народне житло. – К., 1972; Самойлович В. Народное архитектурное творчество. – К., 1977.
67. Петрова З. Сельские жилые дома в Карпатах. – Ужгород, 1972.
68. Макушенко П., Петрова З. Народная архитектура Закарпатья. – К., 1956; Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпатья. – М., 1976.

69. Логвин Г. Украинские Карпаты. – М., 1973. – С. 79–152.
70. Sicynskyj V. Drevene stavby v Karpatske oblasti. – Praha, 1940. – S. 17–25.
71. Гроздова И. Этническая специфика венгров Закарпатья // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 95–107.
72. Грацианская Н. Современные культурные и бытовые процессы у словаков Закарпатья // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 108–117.
73. Филимонова Т., Шун С. К вопросу об этнокультурном развитии немцев Закарпатья // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 116–138.
74. Драгун В. Народное жилище венгров Закарпатья XIX–XX веков: автореф. канд. дис. – М., 1976.
75. Данилюк А, Шпак М. Традиційне й нове у бойківському житловому будівництві // НТЕ. – 1972. – № 4. – С. 102, 103; Данилюк А. Замкнені двори на Поліссі. // НТЕ. – 1975. – № 4. – С. 102, 103.
76. Жолтовський П. Деякі особливості народного будівництва Українських Карпат // НТЕ. – 1978. – № 4. – С. 61–68.
77. Приходько М. Особливості сільського житла на Поліссі // НТЕ. – 1970. – № 6. – С. 50–54; Приходько М. Житло українців у межиріччі Дністра та Дунаю // НТЕ. – 1972. – № 3. – С. 30–34; Приходько М. Некоторые вопросы истории жилища на Украине // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975. – С. 245–275.
78. Космина Т. Общность архитектурно-художественных традиций украинского народного жилища северо-восточных склонов Карпат и Подолья // Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 40–45; Космина Т. Сільське житло Поділля. Кінець XIX–XX ст. – К., 1980.
79. Кожоляно Г. Етнографія Буковини. – Чернівці: Золоті литаври, 1999.
80. Шухевич В. Гуцульщина. – Л., 1909. – Ч. II.
81. Бломквист Е. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов // Восточнославянский этнографический сборник. – М., 1956. – С. 54–58.
82. Беларускае народнае жыллё. – Мінск, 1973.
83. Гурков В. Развитие сельских поселений и усадеб Белоруссии (вторая половина XIX–XX вв.): автореф. канд. дис. – Минск, 1976.
84. Молчанова Л. Из истории развития сельских поселений и усадеб белоруссов // Советская этнография. – 1956. – № 1. – С. 29–41; Молчанова Л. Материальная культура белоруссов. – Минск, 1968.
85. Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – М., 1975.
86. Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975.
87. Menci V. Lidova achitektura v Ceskoslovensku. – Praha, 1980.
88. Фролец В. Западная граница распространения традиционного карпатского типа дома в Чехословакии // Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 31–34; Фролец В. Etnicke teorie a interetnicke vstahy pri studeo lidoveho stavitelstvi // Slovensky narodopis. – 1976. – № 2. – С. 232–236.
89. Мяртан Я. Словацьке народне будівництво // НТЕ. – 1959. – № 4. – С. 75–78.
90. Botik J. Modifikacia atributow l'udoveho obydlia v prostredi etnickych enklav // Slovensky narodopis. – 1976. – № 2. – С. 232–236.
91. Soucek J. Lidove stavitelstvi na Slovacku a Zahori / Jan Soucek // Slovensky narodopis. – 1976. – № 2. – С. 259–265.
92. Langer J. Interetnicke vstahy lidoveho domu moravsko-slovensko-polske kontaktov zony // Slovensky narodopis. – 1976. – № 2. – С. 266–279; Langer J. Co mohov prozradit lidove stavby – Roznov pod Radhostem, 1997; Langer J., Bockova H. Dum v Karpatach a prilehlych oblastech balkanskych. – Roznov pod Radhstem, 1999.
93. Vajdis J. Prostorove a hmotove reseni architecture na Valassku // Slovensky narodopis. – 1976. – № 2. – С. 280–284.
94. Грацианская Н. Жилые и хозяйственные постройки словацкого крестьянства в XIX – начале XX вв. // Славянский этнографический сборник. – М., 1960. – С. 194–270.
95. Филеп А. Исторические типы венгерского народного жилища и его межэтнические связи в Карпатах // Карпатский сборник. – М., 1976. – С. 35–39.
96. Moszynski K. Kultura ludowa stowian. – Warszawa, 1967. Т. I.
97. Райнфусс Р. Народная архитектура лемков // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 46–56.
98. Czajkowski J. Wieskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Podhorzy. – Rzeszow-Krakow, 1969; Czajkowski J. Rozplanowanie chalup w rejonie przemyskim // Materiały Muzeum budownictwa ludowego w Sanoku. – Sanok, 1979. – Nr. 19. – S. 5–14.
99. Сополіга М. Жиле приміщення в народному будівництві північно-східної Сніщини в другій половині XIX та на початку XX ст. // Науковий збірник музею української

культури в Свитнику. – Братислава-Пряшів-Свидник, 1972. – № 6. – кн. 1. – С. 119–169; Сополіга М. Народне будівництво українців Східної Словаччини // Науковий збірник музею української культури в Свитнику. – Братислава-Пряшів-Свидник, 1976. – № 7. – С. 387–480; Сополіга М. Просторальне пла-

нування та внутрішня характеристика народного житла в області північно-східної Словаччини // Науковий збірник музею української культури у Свиднику, – Братислава-Пряшів-Свидник, 1977. – № 8 – С. 119–160; Сополіга М. Народне житло українців Східної Словаччини. – Братислава-Пряшів, 1983.